

וירא

התורה חיוב של חינוך בתור הכנה לקיום המצות בגדלותו, ואדרבה, זהו יסוד ה- מצוה הכללית דת' לבנים, כנ"ל.

אלא שמן התורה המצוה היא „שידעו בנינו המצות“, ואתו רבנו ותיקנו שגם מצוה לחנך את הבן בקיום המצות, וכמ"ש ראשונים, שהוא כדי „להרגיל את הקטן למצוה . . כדי שיהא מחונך ורגיל ל- מצוות“, „להנהיגו שיהא סרוך אחר מנהגו לכשיגדיל“, „כענין שנאמר“, „חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה“.

אבל לכאורה אין זה מספיק: כיון

א. בחיוב דחינוך הקטנים, איתא בכ"מ ד„חינוך מדרבנן“, אבל מן התורה ליכא חיוב חינוך – ודרוש ביאור:

כיון שמן התורה ברגע שהקטן נעשה גדול חייב מיד בקיום כל מצוות התורה, אי"כ באם אין חיוב מן התורה להכינו לזמן גדלותו, יעבור על מצות התורה מחמת חסרון ידיעה וחוסר הכנה?

בפשטות יש לומר, שזה נכלל במצוה הכללית דתלמוד תורה, „מצות עשה מן התורה על האב ללמד את בנו הקטן תורה . . שנאמר: ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם“, וכמו שפי' הרמב"ן בפסוק „ושננתם לבניך“, „מאחר שצויה במצות חוקת עולם לדורותיכם“. . הנה אנחנו מצווים שידעו בנינו המצוות, ואין ידעו אותם אם לא נלמדם“. ולפי' ישנו מן

(1) נזיר כט, א. חגיגה ד, א. וש"נ. ובכ"מ. וראה ברמב"ם בכ"מ לענין מצות פרטיות: הל' ציצית פ"ג ה"ט. הל' ברכות פ"ה ה"א. הל' שביתת עשור פ"ב ה"י. הל' סוכה פ"ו ה"א. ועוד. וראה אנציקלופדי תלמודית ערך חנוך בתחלתו. וש"נ.

(2) עקב יא, יט.
(3) הל' ת"ת (הרמב"ם ו) לאדה"ז בתחלתו.
(4) ואתחנן ו, ז.
(5) וירקא ג, יז. וראה גם תשא (לא, יז), לך (יז, י) – הובא ברמב"ן שם.
(6) וראה בה"ג בהקדמתו – מנין המצוות (קום עשה עא) „למד בנך תורה ומצוות“, וכ"ה בסמ"ג (מ"ע יב וברמזי המצות בראש הספר) וביראים (הש' לם ס"י רכה).

(7) ובפי' רבינו מיוחס עה"ת (ירושלים תשכ"ח) עקב יא, יט: ולמדתם אותם. תרגילו את בנים להיות עסוקים תמיד בתורה . . כדי שירגיל בכך ואף בכל המצוות, וכן שלמה אומר חנוך לנער כו" (וברמב"ן

עקב שם, יח: הוסיף בכאן ולמדתם אותם כי ושנתם שיספר להם המצות וכאן עד שילמדו אותם וידעום ויבינו אותם וטעמיהם). ובמארי (קידושין ל, א), „האב חייב בלימוד תורת הבן . . עד שידע ענין המצוות ויקיים אותם כראוי“. ובבמדב"ר פ"ז, א (וראה תנחומא שלח יד ובעז יוסף שם), „שנו רבותינו ה' דברים האב חייב לעשות לבן כו' ללמדו תורה כו' ללמדו מצות כו'“ (וראה מפרשים שם).

(8) רש"י סוכה ב, סע"ב ד"ה מדרבנן.
(9) רש"י חגיגה ו, א ד"ה קטן.
(10) משלי כב, ו.

(11) וכן ברשב"א (מגילה יט, ב) ובריטב"א (סוכה שם) הזכירו הכתוב ד„חנוך לנער“ לענין חובת חינוך דרבנן. אבל בגמ' קידושין ל, רע"א מבואר דקאי בבן גדול, וכמ"ש אדמו"ר הזקן בהל' ת"ת פ"א ס"ו. ובפשטות זהו הטעם שלא הביאו אדה"ז בשו"ע הל' שבת ססמ"ג לענין חובת חינוך. וצ"ע"ק בלשונו בשו"ת (ס"י מא – נדפס בסוף השו"ע, וכן בספר בפ"ע) „דהתם (בחגיגה) מיירי במ"ע המוטלת על האב לחנך בה בנו כדי שיקיים מעצמו כשיגדיל שזו היא מצות חינוך כדכתיב חנוך לנער כו"י.

(12) נוסף ע"ז שלא מצינו כן דעת רוב ה- ראשונים והפוסקים שמצות ת"ת היא כעין חינוך שידע המצות וכו', כ"א שמצות ת"ת היא א' ממצות הבן המוטלת על האב לעשות לבנו, שבנו ילמד

(*) להעיר גם מלשון אדה"ז בקו"א בהל' ת"ת (פ"א סק"א [תתכח, א]). „חינוך לתורה דאורייתא על האב“.

הרמב"ם¹⁵ "יש מצות עשה שאדם חייב להשתדל ולרדוף עד שיעשה אותה כגון תפלין וסוכה ולולב ושופר". ואף שגוף החיוב אינו אלא פעולה מסויימת כהנחת תפלין ונטילת לולב מ"מ חיוב זה עצמו מחייבו בכל ההכנות הדרושות כדי שיוכל לקיים (פעולת) המצוה. ועוד זאת, שאם לא השתדל ללמוד ולדע איך לקיים המצוה, ולכן לא קיימה כהלכתה, הרי גם זה חשוב מבטל מ"ע.

וא"כ, בקטן שנעשה גדול, שאז מתחייב מיד מדאורייתא בקיום כל התורה כולה, הרי כיון שא"א שיקיים כל המוטל עליו בלי הכנה קודמת, הן לימוד וידיעת ה- מצות, והן הכנתו והכשרתו שיתרגל לקיי- מם בפועל (שזהו ע"ד ההשתדלות להשיג תפילין או לולב וכיו"ב) אי"כ הכנה זו היא ג"כ, לכאורה, חובה מה"ת¹⁶. ומאחר שישנו חיוב על הקטן להכין עצמו לגדלותו אלא שקטן אינו בר-חיובא, לכן יש מקום לומר שחיוב זה עובר אל האב [וע"ד מ"ש הריב"ש¹⁷ לגבי פדיון הבן, ש"עיקר ה- מצוה בעצמו אלא שבקטנותו אי אפשר¹⁸, ולכן הוטל על האב].

אלא שאעפ"כ אין חובה זו בגדר מצוה, כי אם רק הכשר והכנה בלבד, ע"ד ובי- דוגמת כריתת עצים לעשות פחים לע- שות ברזל (איזמל למילה)¹⁹. וזהו שנתוסף במצות חינוך שמד"ס, שיש בזה גדר חיוב

שידיעת המצות עצמה אינה די' שיקיימן בפועל כשיגדיל, וכדמוכח מזה גופא שחכמים חייבו לחנכו בקיום המצות ב- פועל שיתרגל בהן, הרי, שמן התורה, כשיגדל הקטן ויגיע לגיל י"ג שנה ויום אחד, חסר בהכנתו והכשרתו השלימה כדי שיוכל לקיים בפועל כל המצוות כדבעי כשיגדל. דאם נתרגל הקטן להתנהג ללא שמירת התורה והמצוות, הרי גם אם יודע (בשכלו ומחשבתו) הלכות כל המצוות, אי אפשר שכן רגע יתחיל לקיימן כולן בפר- עץ כדבעי (היפך טבעו ומנהגו הקודם).

ב. לכאורה יש לומר, שאכן ישנה חובת חינוך²⁰ מדאורייתא²¹ [ולא רק ב- ידיעת המצות] – ובהקדם:

כשהתורה מחייבת לקיים איזו מצוה, ולדוגמא הנחת תפלין, פשוט שאין החיוב רק למי שיש לפניו זוג תפלין שמחייב להניחן, אלא המצוה מחייבתו לעשות כל הדרוש כדי להשיג תפלין, ואם לא הש- תדל ומשו"ז לא הניחן ביטל מ"ע. ועד"ז בכמה מצוות, שמחייב מה"ת לעשות כל הדרוש כדי שיוכל לקיים המצוה, ובלי-

תורה, וע"ד מצות מילה ופדיון הבן, כפשטות הסוגיא בקידושין (כט, א).

(13) להעיר שיש אחרונים (נסמן באנציקלופדי" תלמודית שם ע' קסב) דס"ל שמהפסוק "חנוך לנער גו" יש להוכיח שחיוב החינוך הוא מצות עשה מדברי קבלה. וי"א (נסמן שם) שמקורו בתורה – כמ"ש (פרשתנו יח, יט) "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו גו' ושמרו דרך ה' גו".

(14) ולהעיר ממ"ש הרמב"ן גבי מצות הקהל (וילך לא, יג) "ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו. הם הטף כי ישמעו וישאלו והאבות ירגילום ויחנכו אותם, כי אין הטף הזה יונקי שדים אבל הם קטני השנים הקרובים להתחנך כו", אלא שסיים "אבל רבותינו אמרו (חגיגה ג, א) האנשים ללמוד . . והטף למה בא ליתן שכר למביאיהם", והיינו דמזה מוכח דאינו משום חינוך. וראה מהרש"א חגיגה שם ד"ה נשים. ובארוכה לקריש ח"ט ע' 364 ואילך.

(15) הל' ברכות פ"א ה"ב.

(16) ראה לקריש ח"ט ע' 70. חכ"ו ע' 75 ואילך.

וש"נ.

(17) בתשובותיו סקל"א.

(18) ובארו"ז ח"ב סי' קד משמע דכן הוא נמי לענין מילה. אבל ראה שו"ת הר"ן סי' נב. וראה בארוכה לקריש ח"א ע' 44 ואילך ובהערות שם. וש"נ.

(19) שבת קל, א (ובפרש"י ד"ה לעשות) וש"נ – שלדעת ר"א כ"ז בגדר מכשירי מצוה שדוחין את השבת.

ולא כתב מחנכין אותו לשעות מד"ס לפי שאין חנוך שעות מדרבנן כלל שאין מדרבנן חיוב חנוך בלא השלמה כלומר שיעשה המצוה כתקנה וכמשפטה בשל-מות, עכ"ל.

ומדבריו נראה דישנו חיוב כללי (ד-לפינו מקרא ד"חנוך לנער") לחנך בניו שילכו בדרך התורה והמצוות²³, וחיוב זה מאחר שאינו אלא להרגיל במצוות אינו מחייב שיתקיימו המצוות כתקונן וכהל-כתן. ונוסף על זה חייבו חכמים שהקטן יעשה כל מצוה ומצוה כמשפטה ובכל פרטי כעשיית הגדול.

(23) ע"פ דבריו יש לבאר לכאן דברי הרמב"ם בהל' מאכאס פ"ז הכ"ז: קטן שאכל אחד ממאכלות אסורות או שעשה מלאכה בשבת אין בית דין מצווין עליו להפרישו לפי שאינו בן דעת כו'. ובהל' כת: אע"פ שאין בית דין מצווין להפריש את הקטן, מצוה על אביו לגעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה שנא' חנוך לנער על פי דרכו וגו'. [ועד"ז כתב בהל' אבל פ"ג ה"ב: כהן קטן הרי הגדולים מוזהרים שלא יטמאוהו. ואם בא להטמא מעצמו אין בית דין מצווין עליו להפרישו, אבל אביו צריך לחנכו בקדושה] — דלכאורה: דין חובת חינוך במצוות מוכא ב-רמב"ם כמה פעמים לפני' לענין כ"כ מצות (כנ"ל הערה 1), ואינו מביא שם הכתוב ד"חנוך לנער", ואמאי הביאו דוקא כאן. גם מהו הל' "לחנכו בקדושה", ולא כמ"ש לפני' כמה פעמים, "לחנכו במצות".

וי"ל דס"ל להרמב"ם דהחובה להפרישו מ-איסורא באה מהחיוב הכללי לחנכו בדרך התורה מקרא ד"חנוך לנער" ואין זה חינוך פרטי בכל האיסורים (כדרך שתיקנו חכמים חיוב פרטי בכל מ"ע) כ"א חיוב כללי לחנכו בקדושה. וראה בהערה שלאחרי הערה הבאה הדיעה דחינוך במל"ת הוא דאורייתא.

המצוה. ויש לומר, שמצד החיוב מן התורה אין עשיית הקטן עצמה בגדר קיום מצוה, כ"א עשי' כדי שיתרגל, ואילו מדרבנן עשיית הקטן היא בגדר מצוה, ולכן מן התורה קיום המצוה שעושה הקטן אינו צריך להיות בכל הפרטים, בהכשר גמור, כי מצד ההכנה אין נפק"מ כ"כ אופן עשייתו, משא"כ מצד מצות חינוך דרבנן צריך שהקטן יקיים המצוות בכל הפרטים כגדול²⁰.

ג. ואח"ל מצינו כעין זה בפירוש רבי-נו מנחם במ"ש הרמב"ם בהל' שביתת עשור²¹, "קטן בן תשע שנים וכן עשר שנים מחנכין אותו לשעות כיצד ה' רגיל לאכול בשתי שעות ביום מאכילין אותו בשלש ה' רגיל בשלש מאכילין אותו בארבע לפי כח הבן מוסיפין לענות אותו בשעות בן אחת עשרה שנה בין זכר בין נקבה מתענה ומשלים מדברי סופרים כדי לחנכו במצות".

וכתב ע"ז רבינו מנחם: "ומה שכתב הרב כאן כדי לחנכו במצות ולעיל נמי כתוב מחנכין אותו לשעות בא להודיענו דתרי חנוכי הוו כדאמרינן בגמרא²² אמר רבה תרי חנוכי הוו חד לעינוי וחד להשלמה, וחנוך השעות אינו חובה מדרבנן אלא חובה המוטלת על כל אדם מעצמו ללמד ולהרגיל בניו ללכת בדרכי יושר כדכתיב חנוך לנער על פי דרכו וגומר וכדי להכניסם תחת כנפי השכינה. . אבל בחינוך שני דהיינו כשהם בני י"א שנה שחייבין להשלים מדרבנן שוין בו תינוק ותינוקת. . וז"ש הרב כאן מתענה ומשלים מדברי סופרים ולמעלה כתב מחנכין אותו

(20) כמו שהוכיח הריטב"א (סוכה ב, ב) מהא דמבואר שם בגמ' דאין לחנך קטן בסוכה פסולה (למעלה מעשרים). וכ"כ הר"ן ליומא פב, א. וראה לקמן בפנים מרבני מנחם.

(21) פ"ב ה"י.

(22) יומא פב, א.

(*) שהוא מדברי קבלה (ראה לעיל הערה 13), ויותר מחיוב חינוך סתם שהוא מד"ס. את יתרה מזה, דהוי מדאורייתא והכתוב גילוי מילתא בעלמא, כדלקמן בפנים.

ברא הוא מה"ת²⁶ [והכתוב בדברי קבלה "חנוך לנער וגו'"] הוא גילוי מילתא ב' עלמא].

ד. אולם לכאורה חידוש גדול הוא לומר שישנה חובת חינוך מדאורייתא²⁷, ולא הוזכר זה בפוסקים, אלא כולם נקטו דחובת החינוך אינו אלא מד"ס, וכמפורש בלשון אדמו"ר הזקן בשלחנו ריש הל' ת"ת הנ"ל, "שהקטן פטור מכל המצות וגם אביו אינו חייב לחנכו במצות מן התורה אלא מד"ס כו"²⁸.

ועפ"ז כיון שמה"ת ברגע שקטן נעשה גדול מחוייב מיד בקיום כה"ת כולה, ואם לא נתחנך ונתרגל במצוות לפני"ז מן הנמנע שיוכל להזהר כדבעי בכל מ"ע ומל"ת מיד כשיגדל, א"כ איך אפשר לומר דאין חוב מה"ת להכנינו ולהכשירו לזמן גדלותו לבל יעבור על מצוות התורה מחמת (חסרון ידיעה ו) חוסר הכנה²⁹. ועוד, ע"פ משנת"ל דמצד חובת המצות שיחולו תיכף כשיגדל איכא חובת הכנה שברגע שית-

ויש לומר, שמ"ש רבינו מנוח שם ד"חניוך השעות אינו חובה מדרבנן אלא חובה המוטלת על כל אדם מעצמו כו"³⁰, ר"ל דהאחריות של האב לחנך בנו (באופן כללי) מוכחת מסברא, והאדם מחוייב בה מעצמו מבלי שיהי' ע"ז ציווי וחוב מפורש.

כלומר: מכיון שמן התורה מחוייב כל אחד מעת שהגיע לגיל י"ג שנה ויום א' לקיים כל התורה והמצות, הרי מובן ופשוט שכל איש ישראל יחנך וירגיל את בנו, "ללכת בדרכי יושר", דרך התורה והמצוה, כשם שפשוט שכל אדם ישר הולך מדרך ומחנך את בנו בדרך הטוב והישר. מבלי שיהי' לו ציווי ע"ז, כ"ז והו' טבעו של אב, ובלשון הכתוב³¹ גבי אבר-הם, "יצוה את בנו ואת ביתו אחריו לעשות צדקה ומשפט".

ועפ"ז י"ל שיש בזה גדר דאורייתא³², וכמבואר בכ"מ בש"ס דדבר המוכח מס-

24 פרשתנו יח, יט. וראה לעיל הערה 13.

25 יש להעיר דמצינו דיעה מפורשת דישנו גדר של חינוך מדאורייתא, והוא בתרומת הדשן (פסקים סי' סב) שם: דקטן העובר עבירה בקטנותו א"צ לעשות תשובה ע"ז כשיגדיל דקטן אינו בר אזהרה כלל כדמוכח מהא דקטן אוכל נבילות אין ב"ד מצווין להפרישו (יבמות קיד, א) - "והא דאיתי קרא (יבמות שם) דאסרה תורה דלא ליספו ל' בידים יש לומר הטעם דקפיד רחמנא שלא ירגיל אותו לעבור עבירות וכשיגדל יבקש לימודו". אבל בשו"ת חת"ס (אורח ספ"ג) כ' ד"ה אינו עיקר דלא דרשנינו טעמי דקרא, ע"ש. ובשו"ת אדמו"ר הזקן הנ"ל סי' מא, "אבל למספי איסור בידים לקטן דאסור לכ"ע לאו משום חינוך אחינן עלה אלא מדכתבי לא תאכלום כו', דחינוך אינו מוטל אלא על האב בלבד. . . ע' אי"ח סי' שמג. וכן מוכח לכאורה ממה שפסק בהל' שבת (שם) סי'ה, "לספות לו איסור בידים אסור לכל אדם מן התורה אפילו אינו בר הבנה כלל שנא' לא תאכלום כו'".

26 בכתובות כב, א (ועוד) "למה לי קרא סברא הוא". וראה פנ"י ברכות לה, סע"א. בית האוצר מערכת א כלל קלא. ושם (בסופו) מביא מחזקוני (נח ז, כא) "יש כמה מצות שחייבים בני אדם לשמרן מכם סברת הדעת אע"פ שלא נצטוו".

27 בכללות המצות. וגם במצות פרטיות כמו הקהל (הנ"ל הערה 14), הרי נוסף ב"ז שבכמה מק" מות משמע שאין זה בגדר חינוך, הרי מלשון הרמב"ן עצמו "קטנים הקרובים להתחנך" מובן שאין זו מצות חינוך באופן הרגיל. וכן ב"ליספו ל' בידים" לדעת התרוה"ד (הנ"ל הערה 25), הרי פשוט שאינה דומה הקפידה שירגיל עצמו באיסור לשאר עניני חינוך.

28 ובא"ח סמ"ג ס"ב וכן במהד"ת סוף סי' ד

כ' (רק) שהוא חייב "מד"ס", "שחייבו חכמים".

29 יש לדון אם אפשר לחייב האב (או כל מי שיש בידו) לחנך הבן מחמת "לפני עור", דכיון דקטן אינו יכול לחנך את עצמו, והוא נמצא ברשותו של האב, א"כ בזה שאינו מחנכו ה"ה מכשילו, והוי כחרי עברי נהרא.

דבר צדדי שמעכב קיומו, אבל אם מעצם טבע הדברים אי אפשר לקיים החיוב מבלי שהיית זמן או הכנה והכשרה מוקדמת הרי זהו חלק מהחיוב.

והנה במצות שקיומן בזמנים מיוחדים, אם קיום המצוה דורש הכנה והכשרה, כגון תקיעת שופר שצריך להתאמן ולהתרגל כדי שיוכל לתקוע, או אם צריך השתדלות מוקדמת כדי להשיג חפצי המצוה כמו ד' מינים וכדומה, מובן לכך אורה שחיוב ההכנה מתחיל לפני זמן קיום המצוה כדי שבבוא זמנה יוכל לקיימה כתיקונה³². ולהעיר דהחיוב לקיים כל ה"תורה כולה הוא חיוב תמידי, וגם מצוות

גדל יוכל לקיימן, והרי חובה זו קיימת ועומדת אלא שא"א שתחול על הקטן שאינו בר דיעה, ולמה לא העבירה התורה החיוב על האב או הב"ד, וכנ"ל.

ה. ונראה, דמה שנת"ל (סעיף ב'), דכיון שמיד כשהגדיל הקטן ה"ה מתחייב בכל המצוות כולו, לכן אם לא קיימן או עבר עליהן מחמת חסרון ידיעה והכנה קודמת נחשב כמבטל מ"ע וכעובר על מל"ת – אינו מוכרח. ובהקדים:

כשהתורה מחייבת באיזו מצוה, פשוט שהחיוב חל רק באופן שתוכל להתקיים בדרך הטבע, דלא ניתנה תורה למלאכי השרת³³, ואם קיומה דורש שהיית זמן אינו עובר על החיוב כל משך אותו הזמן. ולדוגמא, במצות ביעור חמץ, הרי כל זמן שעוסק בביעור עד שנתבער בפועל אינו עובר על מצות תשביתו. דזהו גדר המצוה – לעשות מה שביכולתו לבער החמץ, ואם מתעסק בזה ה"ה עוסק בקיום המצוה. ובלשון אדמו"ר הזקני³⁴, „מתחילת שעה זו . . כל רגע ורגע שנמצא חמץ ברשותו ואינו מתעסק לבערו הוא עובר על מ"ע של תורה", משא"כ כשמתעסק בביעורו הרי ההתעסקות היא חלק מקיום המצוה (היינו ההתעסקות בהכנת הביעור, ולא רק העסק בעצם הביעור). ואין זה שייך לדין אונס רחמנא פטרי (שנאמר, שמאותו רגע של מציאת החמץ ה"ה עובר על מצות השבתה, אלא שכל הזמן הנדרש כדי לבערו נחשב כאונס, ורחמנא פטרי), דזה שייך רק אם כבר חל החיוב ונאנס ע"י

(32) על דרך זה מצינו לענין מ"ע דתשבתו – בפסחים ו, א: א"ר הא דאמרת (המפרש והיוצא בשיירא) קודם שלשים יום אין זקוק לבער לא אמרו אלא שאין דעתו לחזור אבל דעתו לחזור אפילו מראש השנה זקוק לבער (דכ' הדר ב') בימי הפסח עבר עלי' וההיא שעתא לאו ברשותי' היא דלבתלי' כו' – רש"י. ובשר"ע אדמו"ר חזקן אורח סתלי' ס"ו: „וזה שיוצא מביתו ולא יחזור קודם הפסח שכשיגיע חצות יום י"ד לא יוכל לבדוק ולבער החמץ שכביתו הרי בשעה זו שהוא מפליג מביתו חל עליו מצות תשבתו מן התורה, שמן התורה אין חילוק בין תוך ל' יום לקודם ל" (ונראה קו"א סתלי' סק"א ומה שהביא שם מהרא"ש פ"ק דפסחים ס"ו).

ובמניח (מצוה ה אות ו) מביא מ"ש הצליח (פסחים ג, ב) שלא מצינו (במי שהוא בדרך החוקה) שהיה מחוייב לעלות ולהתקרב קודם זמן הפסח כדי שיוכל להקריבו, וכתב ע"ז המנח"ם, ודבריו אינם מובנים לי כלל, דודאי מצות עשה על כל ישראל לעשות הפסח ככל מ"ע שבעולם, ומחוייב לילך מקצה הארץ להתקרב עצמו כדי לקיים מ"ע . . אטו לולב ושופר כי לא יהי' מחוייב לקנות קודם החג, ובחג אינו בנמצא, וכי אינו מבטל בזה המ"ע, אתמהא? ובפשוטו גם הצליח יודה דבשאר המצוות

(33) ברכות כה, ב. ורש"י. ולהעיר מבכורות (יז, ב) „ת"ש (דאפשר לצמצם בידי אדם) ממדת כלים . . דרחמנא אמר עבד ובכל היכי דמצית למיעבד ניהא ליי". וראה ע"ז (ג, א) „אין הקב"ה בא בטרוניא עם ברייתו". ובשמו"ר (פל"ד, א) „לא בא על האדם אלא לפי כוחו".

(34) אורח ר"ס תמה.

(*) וכן משמע בחינוך מצוה ט שכ' „ומאמת מוטל עליו המצוה אם יוצא לדרך כו" וקאי במ"ע דתשבתו מה"ת.

אמנם בקטן שנתגדל, כיון שקטן פטור מכל התורה כולה, ולא שייך בו (בהיותו קטן) שום סרך של חיוב מה"ת, והתחלת

עשי, אבל החיוב (דאכילת מצה בליל פסח) אקרה קפחא דגברא הוא חיוב תמידי גם קודם הפסח. ואולי י"ל כוונתו, דגבי סוכה המצוה עצמה מתחלת קודם זמן חובת הישיבה כיון שבהכרח שתהי' עשי' קודם החג, משא"כ גבי מצה דיכול לאפותה בליל פסח, לכן עצם המצוה חל רק בזמן חובת אכילתה, אבל היכא שבפועל לא תהי' בידו מצה בליל הפסח אם לא ישתדל לפני, לכאורה פשוט שמצות אכילה בליל פסח מחייבתו להשתדל בזה גם קודם הפסח. וראה לקח טוב שם, שגם את"ל שהחיוב הוא רק בזמן המצוה, נראה פשוט דמי שאין לו אלא לולב אחד לפני סוכות ויודע שגם בסוכות לא יהי' לו רק לולב זה וישרפנו לפני סוכות איז חשוב מה"ת מבטל עשה כיון שיודע שעשי' לא יוכל לקיים חיוב התורה בעת אשר יבוא עליו. וצ"ע.

34) הראשונים נחלקו בקטן שהגיע לחינוך אם הוא כמחוייב בדבר מדרבנו, לדעת רש"י (ברכות מח, א) והרמב"ן (הובא ברין ספ"ב דמגילה) מצות שעושה הקטן משום חינוך, לאו מצוה דיהי' אלא דאבוה, דאיהו לא מחייב במצות כל עיקר, ולדעת התוס' (ברכות שם) והר"ן (הנ"ל) מיקרי מחוייב בדבר מדרבנו ויכול להוציא את הגדול שאכל שיעורא דרבנן. ובמ"א נת' שיש לתמוה על שיטת תוס' ודעימ', דכיון שמה"ת אין הקטן בר דיעה ולא שייך בו שום גדר של חיוב, איך יחולו עליו חיובים מדרבנו (וגם אין סיבה שיטילו עליו חכמים חיובים כיון דמצד חינוך די אם כל החובה מוטלת על האב). ונתבאר דגם לשי' תוס' תחילת חלות החיוב היא רק על האב, אלא דכיון דגוף החיוב הוא שהאב ישפיע ויכריח שהבן עצמו יעשה המצוה, הרי למעשה איכא

(*) ולהעיר שמישש שם (ע"פ חידושו דיש נפקמ' בין המ"ע) דברי התוס' בקידושין (כט, א) דאמאי מילה לא הוי מ"ע שהזמ"ג דהא אינו נימול בלילה. וילע' אם מתאים עם המבואר בפנים הר' הערה.

(*) וכימ דעת הרמב"ם שפסק בהל' ברכות פ"ה הטר"טו. בן מברך לאביו, וכן הוא לשונו בכ"מ (מצוין לעיל הערה ו) דקטן חייב בציצית, בסוכה וכו' — ראה בארוכה בלקו"ש הנסמך בפנים ההערה.

שעצם קיומו צ"ל בזמן מסויים, מ"מ החיוב שיתקיימו בזמנו הוא תמידי. ולכן מי שנתעצל להשיג ד' מינים קודם החג, ולכן לא הי' יכול לקיים מצות נטילתם בזמנה, נחשב כמבטל מ"ע.

מחוייב להכין א"ע קודם הזמן, ודבריו אמורים רק לענין דרך רחוקה שהוא פטור מיוחד. ובשאלת יעב"ץ סק"ז, "בואי א"א לומר ג"כ שהרחוקים מאד יתחייבו לעלות לרגל מתחילת השנה לעשות הפסח. . . ונלע"ד שכך הוא הענין, ששלשים יום לפני הפסח חל חובת עשייתו על הרחוקים שיעתיקו מבתיהם. . . מזמן שחל חובת ביעור חמץ כו", ע"ש. (33) ובלקח טוב (להר"י ענגיל) כלל ו אות ג (ד"ה ואמנם נלע"ד ואילך) האריך בענין זה (אם יש חיוב גם קודם זמן המצוה), ומביא מבעה"מ ספ"ק דשבת שכו' בטעמא דאין מפליגין בספינה פחות משלשה ימים קודם לשבת דמקום סכנה הוא וכל שלשה ימים קודם לשבת קמי שבתא מקרי ונראה כמתנה לדחות את השבת מפני שאין דבר שעומד בפני פקוד נפש, הרי דלפני ג' ימים קודם שבת אינו מחוייב לדאוג על שמירת השבת. אבל יש לחלק, דהתם הרי מה שיעשה בשבת הוא בהיתר כיון שפקודין דוחה שבת, ואין האיסור בפחות מג' ימים רק מפני שנראה כמתכוון לדחות את השבת (ועד"ז הוא בעוד דוגמאות שמביא שם). וראה גם שו"ת צ"צ ו"ד סצ"ב. שו"ת אבני נור א"ח ששכ"א. שד"ח כללים מערכת המ"ם כלל קלד.

בצפצפ"נ הל' שבועות פ"ה הטי"ו, רהנה באמת יש ג"מ בין מ"ע. שיש מ"ע שהחיוב חל עליו רק בזמנו אבל קודם לכן אין עליו חיוב כלל שיעשה המצוה בזמנו ויש שאף קודם לזה מחוייב לראות שכשיבוא הזמן יקיים המצוה. . . וס"ל לרבינו דגבי סוכה כיון דצריך שלא יהא מן העשוי והוה העשי' ג"כ מן ההכשר שפיר י"ל דיש עליו חיוב כל השנה שיהא לו סוכה בזמנה. . . משא"כ במצה דאין עליו חיוב כלל קודם הזמן שיאכל בזמנו" [נעפ"ז מבאר שם החילוק בלשון הרמב"ם שם ה"ח, שלא יאכל מצה שנה או שנתיים" וגבי סוכה כ' "שלא ישב בצל סוכה לעולם". ע"ש אבל לכאורה מובן דמ"ש שאין עליו חיוב כלל קודם הזמן, היינו שאין עליו חיוב

(**) אבל ראה לקח טוב שבהערה הבאה המקום ה"א.

הדת שהוא ייחוד השם ואיסור עכו"ם ומאריכין בדבר הזה ומודיעין אותו מקצת מצות . . ואין מאריכין בדבר זה". והנה פשוט דאם לא נתלמד ונתחנך בעשיית כל המצוות קודם גירותו, לא יוכל לקיימן מיד אחר הגירות³⁵, וא"כ למה אין מלמדין אותו כל המצוות ובכל פרטיהם, ואדרבה – "אין מאריכין בדבר זה". וע"כ צ"ל כנ"ל בנוגע לקטן, דכיון שכל עיקר החיוב בתומצ"ח חל רק אחרי הגירות, לכן גם החיוב של הכנה והלימוד מתחיל רק אז, ואם ידרוש זמן של הכנה ורגילות עד שיוכל לקיים מצוות מסויימות כהלכתן, הרי כל משך אותו הזמן אינו עובר על מצוות אלו.

ובדוגמת קטן שנתגדל (וגר שנתגייר) אירע לאבותינו בשעת מ"ת שאז נתחייבו לראשונה בתורה ובמצוות³⁶, ובדאי נד-רש זמן של לימוד והכנה עד שהיו יכולים לקיים המצוות³⁷, וכן עד שהיו יכולים להכין חפצי המצוות כמו ציצית ותפליין³⁸,

(38) ואין לומר דכיון שאינו מוכרח להתגייר א"א שיחולו עליו שום דינים, דהרי הותר ללמדו מקצת מצות כו' גם קודם הגירות אף שעכו"ם שלמד תורה חייב מיתה (סנהדרין נט, א). ולהעיר ממנהרש"א בחדא"ג שבת לא, א. שו"ת רעק"א סי' מא. טו"א חגיגה יג, א.

(39) פיה"מ להרמב"ם חולין ספ"ז. – וכבר העירו (ראה בית האוצר להר"י ענגיל כלל א אות ז) מל' הרמב"ם הל' מלכים רפ"ט, ונשלמה תורה על ידו". ולהעיר ממדרש ויקר"פ פ"א, י"ד. "אע"פ שניתנה תורה סייג לישראל מסיני לא נענשו עלי' עד שנשנית באוה"מ, משל לדיוטגמא שהיא כתובה ומחותמת ונכנסה למדינה אין בני המדינה נענשים עלי' עד שתתפרש להו בדימוס" של מדינה כו". (40) דרך במצות מתי מספר נאמר, "כאשר צורך" (ואתחנן ה, יב ובפרש"י. שם, טז ובפרש"י. וראה פרש"י בשלח טו, כה).

(41) בבית אלקים (להמב"ט) שער היסודות פל"ז כ' דבנ"י לא הניחו תפלין במדבר. אבל ביליש שלח טו, לד (מובא ברבותינו בעה"ת שם, לב) מפורש דהניחו. וכן משמע בקידושין לו, ב.

כל המציאות של חיוב אינו אלא משנת-גדל, לכן אם מצד טבע הדברים נחזק זמן של לימוד והכנה עד שיוכל לקיים כל המצוות, הרי זמן הכנה זו (מה"ת) מתחיל רק אחרי שנתגדל, ושוב אא"ל שעובר על שום מצוה עד שחולף הזמן של ההכנה הדרושה לקיום אותה מצוה.

ואף כי זהו חידוש גדול בהלכה, מ"מ נראה דמסברא מוכרח הוא, דאיך יחול איזה חיוב באופן שמעצם טבעו א"א לקיימו, ומכיון שהאפשריות של קיום ה-מצוה כדבעי אינה אלא ע"י הקדמה של לימוד וחינוך הדורש זמן מסויים, לכן צ"ל דכל זה נכלל בעצם החיוב. ולכן אין סברא שהתורה תחייב לחנכו בעודו בקט-נותו כדי שיוכל לקיים כל המצוות כשיג-דיל, ואדרבה, התחלת חלות החיוב אינה אלא ברגע שנתגדל, ואם צריך זמן של חינוך והכשרה, הרי זה כלול בעצם חלות החיובים שחלים אחרי שנתגדל³⁵.

ו. והוכחה לסברא זו יש להביא מגר הבא להתגייר, דק"ל דמודיעין אותו (ר"ק) מקצת מצות קלות ומקצת מצות חמורות [וגם זה רק כדי שיפירוש, כדאיתא בגמ'³⁶] והרמב"ם³⁷ הוסיף, "ומודיעין אותו עיקרי

חיוב בעשי' זו, ולכן מקרי מחייב בדבר, דאף שאין החובה בעשי' זו על הכן עצמו כיא על אביו, סו"ס עשיית הקטן היא עשי' של חיוב. – ראה בארוכה לקו"ש ח"י"ז ע' 234 ואילך.

(35) ובסגנון אחר, החיוב דהכשר מצוה שייך רק כשישנו חיוב מצוה על הגברא, שאז חל עליו גם החיוב להכין ולהכשיר כל הדרוש לקיום המצוה, משא"כ בקטן שאינו בר חיובא, לא שייך שמהחיוב שנתגדלותו יסתעף חלות חיוב של הכשר והכנה בקטנותו, וגם בזה קיימא התמ"י שבש"ס (פסחים קטו, א), "חיובי לדרדקי", שלא שייך שום גדר חיוב ביחס לקטנים.

(36) יבמות מז, א"ב. וראה דק"ס השלם (י"ו-שלים, תשמ"ו). וש"נ.

(37) הל' אסו"ב פ"ד ה"ב.

בפסוק⁴⁴, "ואברהם זקן בא בימים" ארז"ל⁴⁵ שאברהם אבינו עבד עבודתו במשך כל ימי חייו, עד שכל ימיו היו "יומין שלמים"⁴⁶. ולכאורה צריך ביאור: איך אפשר לומר שכל ימיו של אברהם היו בשלימות, והרי חסרו בעבודתו ג' שנותיו הראשונות, כמחז"ל⁴⁷, "בן ג' שנים הכיר אברהם את בוראו שנאמר" עקב אשר שמע אברהם בקולי, חושבני מאה ושבעין ותריין שניין". וכ"ש וק"ו לפי ה' דיעות דבן ארבעים שנה הכיר את בוראו, או בן מ"ח⁴⁸, שצריך ביאור איך אפשר לומר עליו "בא בימים", שלא ה' חסר אצלו אפילו יום אחד, ועד שאמרו רז"ל⁴⁹ (בנוגע לשרה, שלכאורה מזה מובן שכן הוא באברהם) "כולן שוין לטובה"?

וע"פ הנ"ל, דענין ההכנה והכשרה ל' מצוה הוי תוצאה ופרט בעצם החיוב, יש לומר עד"ו⁵⁰ גם בנוגע לאברהם אבינו:

זה שאברהם הכיר את בוראו בהיותו בן ג' שנה בא ע"י הכנתו והכשרתו בזמן שלפנ"ו, לחקור ולדרוש את האלקים, וב' לשון הרמב"ם⁵¹, "התחיל לשוטט בדעתו ..

(44) ח"ש כד, א.

(45) ראה זח"א קטט, א, רכד, א, ועוד.

(46) ראה ד"ה ואברהם זקן ושלמים, תשמ"ו (סה"מ מלוקט ח"א ע' רפט. תנא). וש"נ.

(47) נדרים לב, סע"א.

(48) תולדות כו, ה.

(49) בר"ר פ"ל, ח, וש"נ. וראה כס"מ לרמב"ם שבהערה 51.

(50) פרש"י ר"פ ח"ש.

(51) הל' ע"ז פ"א ה"ג.

ברמב"ם שם, "משנגמל איתן זה .. והוא קטן". ולהעיר, שהרמב"ם ס"ל כמ"ד בן מ' שנה הכיר את בוראו (וברמב"ם שם, "וכל העם עובדי ע"ז והוא עובד עמהם". וראה ב"ר פליט, ח). אבל מזה מובן להדיעה דבן ג' שנה הכיר את בוראו, שהתחיל "לשוטט בדעתו" לפני שהגיע לגיל שלש שנים. וראה הערה הבאה.

ופשוט דאין לומר שכל אותו הזמן שהיו עסוקים בהכנה היו מבטלים מ"ע (ונפטר) רק משום דאונס רחמנא פטרי). אלא ש' כיון שאז הותחל כל עיקר החיוב, לפיכך חל באופן שיוכלו לקיימן, דהיינו בהק' דמת כל ההכנות הדרושות, כולל גם החינוך והרגילות.

וכן הוא אצל כל קטן שנתגדל (ועד"ו גר שנתגייר), שכל החיוב שלו בתורה ומצוות מתחיל רק בהגיעו לגדלות, לכן כל הזמן שהוא צריך להתעסק בלימוד והכנה וחינוך עד שיוכל לקיים איזו מצוה כהלכתה או להזהר מאיזו עבירה, אינו מבטל אותה מ"ע ואינו עובר על אותה מל"ת, ואדרבה ה"ה עסוק בקיוםם⁵², ו' להכי ליכא חובת חינוך בעודו קטן מן התורה⁵³.

ז. ע"פ הנ"ל יש לבאר ענין תמוה בשייכות לאברהם אבינו:

(42) וי"ל דע"ד זה הוא בהציווי דהקמת המשכן — "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (תרומה כה, ח) שמומן הציווי (למחרת יוה"כ — פרש"י תשא ל, טז) עד ההקמה והתחלת העבודה בו (ר"ח ניסן — פקודי מ, יז) עברו כמעט ששה חדשים, ובינתיים היו עסוקים בנדבת המשכן, בעשייתו ובעשיית כליו ע"י חכמי לב. ופשוט שכל משך אותו הזמן שבין הציווי והקיום, קיימו המ"ע ד"ועשו לי מקדש", דכיון שהכנות אלו היו נחוצות בשביל הקמת המשכן, הרי ההתעסקות בהם היא (התחלת) קיום המצוה⁵⁴.

(43) היינו חובת חינוך פרטי בכל מצוה ומצוה, אבל עדיין יתכן דאיכא חובה כללית, "לחנכו ב' קדושה", כנ"ל הערה 23. וראה לקו"ש ח"ו ע' 151 בהערות.

(*) וגם לפמ"ש בצפנת מיהדות (להל' ח"ת פ"ג ה"ג) — "ג"מ בין משכן למקדש, דבמשכן הוי המצוה הנבין .. אבל הבנין של מקדש הוא רק כדי שיהי' כו" (ע"ש). הרי לכאורה זהו רק העסק בהבני' שהוא גוף המצוה אבל לא הנדבה וההבאה להמשכן, ומ"מ גם התעסקות זו נחשבת (כהתחלת) קיום המצוה ואכ"מ.

ת. והנה כל הנ"ל הוא מן התורה, אבל מדברי סופרים ישנו ציווי וחיוב גמור בחינוך קטן, ואדרבה – חמורים וערבים דברי סופרים יותר מדברי תורה⁵³.

ויש להוסיף, שכללות הענין דקיום המצות בזמן הגלות הוא ענין של "חינוך" לגבי קיום המצות אחרי הגאולה, כדאיתא בספרי⁵⁴, "אע"פ שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ, היו מצויינין במצוות, שכשאתם חוזרים לא יהיו עליכם חדשים . . . הציבי⁵⁵ לך ציונים", שכן, "עיקר כל ה- מצוות ליושבים בארץ ה"⁵⁶.

וע"י קיום המצוות בזמן הגלות, מ- מהרים ומזרזים את הזמן דקיום המצוות בתכלית השלימות, כמצות רצונך⁵⁷, ב- גאולה האמיתית והשלימה ע"י משיח צדקנו, במהרה בימינו ממש.

(משיחות אחש"פ וש"פ שמיני תשמ"ז;

ש"פ וירא תשמ"ח)

וה' תמה האיד אפשר שיהי' הגלגל הזה נוהג תמיד ולא יהי' לו מנהיג, ומי יסבב אותו, ולבו משוטט ומבין עד שהשיג דרך האמת כו". וכיון שבמשך כל ג' השנים⁵² הי' עסוק בהכשר והכנה להכרת בוראו, שייך לומר שהיו "יומין שלימין", גם ב- שנים לפני שהכיר את בוראו, וגם בנוגע לג' שנים הראשונות.

אלא שאעפ"כ אין זה בכלל "שמע אברהם בקולי" כל זמן שלא הכיר את בוראו בפועל, ומ"מ אין שום חסרון בכך שעדיין לא הכיר אז את בוראו, כי כך מוכרח בטבע הדברים, שהי' דורש זמן של הכנה והכשרה.

[ע"ד הנ"ל, דזה שבן י"ג שנה ויום א' אינו יכול להתחיל מיד בקיום המצוה בשלימותה, אין הפירוש בזה שיש חסרון אצלו בקיום המצוה ורק שאינו נענש כי הוא בגדר "אונס" דרחמנא פטרי', אלא שמלכתחילה כך מותנה בעצם החיוב, ש- בתחלה עוסק בהכנה והכשרה כו' ואח"כ מקיים בפועל ובשלימות כו'.]

(53) סנהדרין פח, ב (במשנה). ע"ז לה, א ובפרש"י. ירושלמי ברכות פ"א ה"ד.

(54) עקב יא, יז – והבא בפרש"י שם, יח.

(55) ירמ' לא, כ.

(56) רמב"ן אחרי יח, כה.

(57) תו"ח ר"פ ויחי. המשך וככה תרל"ז פ"ז ואילך. ועוד.

(52) וי"ל שהתחיל מיד בצאתו לאויר העולם, ע"ד שמצינו (ב"ר פל"ו, ה. ויק"ר פ"ה, א) שלפני המבול, "כשהיתה אחת מהם יולדת . . . היתה אומרת לבנה (הנולד) צא והבא לי צור לחתוך טבורא". ומזה מוכן גם לאחר המבול אצל יחיד סגולה כמו האבות, ולכן יתכן שמיד בצאתו לאויר העולם הי' שייך כבר לשוטט בדעתו כו'.

וירא ב

נענשו מדין עיר הנדחת¹⁰ (כמובן מירור-שלמיי ותוספתאי¹¹), ולכך נשרפו (כדין עיר הנדחת¹²), משא"כ אדמה וצבויים לא היו יכולות להיות נידונות מדין עיר הנדחת, כפסק המשנה¹³ שאין עושין ג' עיירות עיר הנדחת, ולכן רק נהפכו.

והנה חילוק זה בין עונשן של סדום ועמורה לאדמה וצבויים מוכרח גם ב-פשוטם של כתובים, דעונש שריפה (גפ' רית ואש מן השמים) נזכר רק בסדום ועמורה, ובהפרכת הערים נאמר "ויהפוך את הערים האל" (וקאי על ד' הערים, וכןל' מפרש¹⁴) – וא"כ יש לעיין, מהו הטעם ע"פ פשוטו של מקרא לחילוק זה? ומובן, שביאור הנ"ל של הצפע"ג אינו ענין לפשוטו של מקרא, כי ע"ד הפשט – (א) עיקר העונש של סדום ועמורה לא ה' מחמת חטא עבודה זרה¹⁵, אלא (ב-) לשון הכתוב¹⁶) לפי ש"ד עני ואביון לא

א. וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש ג' ויהפוך את הערים האל ואת כל הככר ואת כל יושבי הערים ג'.

ובפרש"י עה"פ¹⁷, דמ"ש "ויהפוך את הערים האל" קאי לא רק על סדום ועמורה שנוכרו בפסוק שלפניו, אלא על כל ארבע הערים שבככר¹⁸, וכמפורש בפ' נצבים¹⁹, "כמהפכת סדום ועמורה אדמה וצבויים" [ואף שלעיל²⁰ פרש"י שחמשה כרכים היו בככר (והם חמשת המלכים שנוכרו בפ' לך, סדום ועמורה אדמה וצבויים וצוער), רק ארבע מהם נהפכו, כי המלאך הסכים לבקשת לוט "לבלתי הפכי את העיר (צוער)"²¹, כמבאר במפרשים²²].

ומבאר בצפנת פענח (להרגצובי) עה"ת²³ טעם החילוק בין עונשן של סדום ועמורה לאדמה וצבויים, שהראשונות נשרפו באש מן השמים, ואילו אדמה וצבויים רק נהפכו – כי סדום ועמורה

(10) ראה גם אלישיך פרשתנו כאן.

(11) סנהדרין פ"ה ה"ח.

(12) סנהדרין פ"ד, א.

(13) פ' ראה יג, יז.

(14) ריש סנהדרין. ובגמ' שם טז, ב.

(15) דעכצ"ל (בפש"מ) שגם, "אדמה וצבויים"

בכלל (ולא רק סדום ועמורה שנוכרו בפסוק של-פניו), שהרי מפורש בנצבים (כנ"ל), "כמהפכת סדום ועמורה אדמה וצבויים". אלא שרש"י לא הביא כאן, ומשמע שמוכרח גם מלשון הכתוב כאן. וראה בחיי כאן. באר בשדה על פרש"י. ואכ"מ.

(16) אף שגם חטא זה ה' אצלם, כפרש"י פרי-שתנו (יט, כד ד"ה המטיר על סדום). וראה סנהדרין קט, א. רד"ק לך יג, יג (ובפרש"י לך שם "יודעים רבונם ומתכוונים למרוד בו").

(17) יחזקאל טז, מט. הובא בראב"ע לך שם. רמב"ן פרשתנו יט, ה (ע"ש). – וראה לקו"ש ח"ה ע' 156 הערה 45 ובשו"ת שם. וש"נ.

(1) פרשתנו יט, כד"כה.

(2) שם, כה.

(3) ומקורו בבר' (פנ"א, ד), אלא דשם, "חמשת כרכים הללו". וראה מפרשי ביר שם. מפרשי רש"י שצוינו בהערה 8. ועוד.

(4) כט, כב.

(5) פרשתנו יח, יז. שם, כד. וראה רש"י שם, כט.

(6) יד, ב. שם, ח. וראה נח י, יט (הובא בפרש"י פרשתנו שם, יז. אלא שבנח שם לא נזכר בלע (צוער), רק "לשע" ואכ"מ).

(7) פרשתנו יט, כא.

(8) ראה רא"ם, ס' זכורו, נחלת יעקב, דברי דוד (להט"ז), דבק טוב ועוד.

(9) פרשתנו כאן (ולעיל יח, כד). נצבים שם.